

Ю. В. Корнєєв,
кандидат юридичних наук, доцент
М. В. Садовський,
студент

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

У статті розглядаються основні та особливі ознаки юридичної відповідальності за вчинення екологічних правопорушень, обґрунтовується необхідність створення окремого правового інституту екологічно-правової відповідальності та виокремлення його від інших видів відповідальності.

Ключові слова: види юридичної відповідальності, екологічно-правова відповідальність, екологічне правопорушення.

Постановка проблеми та її актуальність. До найефективніших правових засобів зміцнення екологічного правопорядку належать заходи юридичної відповідальності, які застосовуються до осіб, винних у порушенні екологічного законодавства. Як зазначає М. О. Духно, юридичні види відповідальності серед інших заходів мають найвищий рівень правоспонування суб'єктів суспільних відносин до слідування по шляху, визначеному законом. Вони для них – «юридичний локомотив», який сперечається з «реактивною силою» економічного інтересу, також спонукально правозобов'язаного слідувати у вказаному ними напрямі [1, с. 213–214].

Правовий інститут відповідальності є обов'язковим елементом механізму правового регулювання суспільних відносин. Він спрямовує поведінку правозобов'язаного суб'єкта і уповноваженої особи до належної поведінки. Способи і заходи такого спонування різноманітні. Вся їхня сукупність становить загальноправову категорію юридичної відповідальності. Крім того, існують міжгалузеві, галузеві та інші її види. Правова доктрина найчастіше розглядає декілька основних видів юридичної відповідальності: кримінальну, адміністративну, дисциплінарну та майнову [2, с. 449]. Однак науковці вказують на існування ще й інших видів. Наприклад, заходи відповідальності, які застосовуються до порушників законодавства про охорону навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, подекуди розглядаються як екологічно-правова відповідальність. Необхідність у захисті навколишнього природного середовища правовими засобами привернула увагу багатьох науковців-юристів до дослідження проблем відповідальності за екологічні правопорушення.

Аналіз досліджень і публікацій. Потреба у розробці нової форми юридичної відповідальності – екологічно-правової виникла наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. у зв'язку з погіршенням стану навколишнього природного середовища. Одним із перших, хто звернув увагу на необхідність виділяти цю форму юридичної відповідальності, був професор В. В. Петров, висловивши думку, що екологічно-правова відповідальність – це комплексний міжгалузевий інститут різних галузей права, що складається з двох груп норм і відповідних правовідносин: а) які виникають з приводу порушення норм природоохоронного законодавства; б) які тривають у зв'язку із застосуванням санкцій (кримінальної, адміністративної, цивільної відповідальності) за допущені порушення. Згодом учений дійшов висновку, що екологічно-правова відповідальність – це комплексний міжгалузевий інститут екологічного права, оскільки він охоплює норми різних галузей права, зберігаючи при цьому їх внутрішню єдність. Отже, якщо за правопорушення в галузі екології застосовуються традиційні види відповідальності (кримінальна, адміністративна, майнова чи дисциплінарна), то сукупність цих видів відповідальності, як вважає В. В. Петров, можна назвати екологічно-правовою відповідальністю.

Тепер проблематиці екологічно-правової відповідальності приділяють достатньо багато уваги і науковці, і практики. Фактично у всіх підручниках з екологічного права є відповідні глави. Опубліковано багато наукових статей, в яких висвітлюються ті чи інші аспекти проблеми. З-поміж них можна виділити праці В. І. Андрейцева, А. І. Бобилева, С. Б. Гавриша, В. І. Івакіна, С. М. Кравченко, В. Л. Мунтяна, Н. І. Титової, Ю. С. Шемшученка та інших.

Проте постійне вдосконалення законодавства, яке регулює ці відносини, історія становлення вказаного правового інституту є тими обставинами, що змушують повертатися до означеної проблеми. Тому нашою метою стало з'ясування правової природи екологічно-правової відповідальності та її місця у системі юридичної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Існує багато поглядів на правову природу такого виду юридичної відповідальності, як екологічно-правова – від тих, що в цілому заперечують цей правовий інститут, до тих, що його абсолютно визнають як самостійний правовий інститут. В юридичній літературі обґрунтовується самостійність екологічно-правової відповідальності з таких підстав: «По-перше, зазначений вид юридичної відповідальності відповідає всім загальним ознакам, які притаманні усім видам юридичної відповідальності, по-друге, існують обставини, які підкреслюють особливості юридичної відповідальності за екологічні правопорушення» [3, с. 115]. На особливості цієї відповідальності звертає увагу Н. І. Титова, відносячи до них «високий ступінь соціальної небезпеки порушень природоохоронного законодавства, якими завдається шкода всьому суспільству і безпосередньо державі, специфічний характер протиправних дій, особливість об'єктів правової охорони (які відновити в натурі часто неможливо, як і неможливо точно визначити суму завданих збитків, бо немає їх грошової оцінки)» [4, с. 216].

Вже сама ідея необхідності запровадження екологічно-правової відповідальності є, безперечно, кроком вперед у розвитку теорії екологічного права. Практично у всіх наукових публікаціях, присвячених проблемам екологічно-правової відповідальності, вона визначається як комплексний міжгалузевий інститут, що наповнюється нормами різних галузей права, якими і регулюється застосування традиційних форм юридичної відповідальності. Водночас слід зазначити, що застосування чинних форм юридичної відповідальності у будь-якому їх поєднанні не утворює нову форму відповідальності. Крім того, маємо підстави вказати і на обмежену можливість традиційних видів відповідальності у відшкодуванні екологічної шкоди. Попри це не можна повною мірою погодитися із думкою таких науковців, зокрема Є. А. Слесаревої, що зводять суть екологічно-правової відповідальності лише до усунення безпосередньої шкоди та відновлення забрудненого, зруйнованого навколишнього середовища, а також спрямуванні на захист здоров'я,

життя громадян внаслідок порушення норм екологічного права, тобто до визначення основної мети екологічно-правової відповідальності лише як відновлення порушеного стану навколишнього природного середовища [5, с. 139].

Важливою ознакою юридичної відповідальності, на яку звертають увагу багато фахівців з теорії держави і права, є зв'язок юридичної відповідальності з державним примусом. Свого часу О. С. Іоффе та М. Д. Шаргородський визначали юридичну відповідальність як захід державного примусу, що виражається у негативних наслідках для правопорушника, котрі настають як обмеження особистого чи майнового порядку. Такий підхід до визначення юридичної відповідальності розвивається і у сучасній теорії держави і права. Який би вид юридичної відповідальності ми не розглядали, насамперед, вона виступає у вигляді санкцій за правопорушення, тобто державного примусу до виконання вимог правових норм. Це положення про юридичну відповідальність береться деякими науковцями за основу визначення юридичної відповідальності за екологічні правопорушення.

Так, професор В. М. Яковлев підкреслює, що юридична відповідальність за порушення екологічного законодавства виражається у застосуванні державними органами примусових заходів майнового і особистого характеру до підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян, які порушили екологічне та інше законодавство [6, с. 97–98]. З цим можна погодитися, однак слід враховувати і те, що, наприклад, дисциплінарна відповідальність застосовується керівниками підприємств, організацій і, таким чином, прямо не пов'язана з державним примусом.

Кожна форма юридичної відповідальності забезпечує реалізацію норм певної галузі матеріального права, якою і передбачені відповідні види правопорушень і санкції за їх вчинення, тобто юридична відповідальність втілюється у певній процесуальній формі, зокрема шляхом встановлення об'єктивного факту вчинення правопорушення. Як зазначає А. І. Бобилев, одним із основних критеріїв виділення того чи іншого виду відповідальності є існування певного виду правового порушення, оскільки саме воно є підставою юридичної відповідальності [7, с. 11]. Справа в тому, що екологічні правопорушення за своєю формою можуть бути кримінально-правовими, адміністративно-правовими, цивільно-правовими, дисциплінарними.

Термін «екологічне правопорушення» вперше був введений у Законі України «Про охорону

навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р., але поняття «екологічно-правової відповідальності» там не застосовується.

Екологічне правопорушення характеризується такими рисами, як екологічна спрямованість, екологічна небезпека, екологічна протиправність. Сутність екологічної спрямованості правопорушення полягає в тому, що поведінка правопорушника спрямована на негативну зміну стану навколишнього природного середовища, порушення правового режиму природних ресурсів. Екологічна небезпека включає не лише ймовірність порушення екологічних інтересів суспільства, а й підвищену небезпеку для чинних екологічних зв'язків у самих екосистемах. Екологічна протиправність полягає у повному або частковому невиконанні вимог, ігноруванні правил, закріплених нормами екологічного законодавства [8, с. 174].

Екологічним законодавством України встановлена відповідальність за правопорушення у галузі охорони навколишнього природного середовища. Зокрема, у КК України злочини у галузі екології об'єднані в розділі VIII «Злочини проти довкілля», який містить 19 складів злочинів. Адміністративне законодавство передбачає відповідальність за порушення земельного, водного, лісового законодавства, законодавства про надра, охорону атмосферного повітря і тваринного світу, екологічну безпеку. Кодекс України про адміністративні правопорушення містить понад 60 складів екологічних правопорушень, а також відповідальність за них (гл. 7).

Усі перераховані правопорушення іменують екологічними тому, що об'єктом посягання є компоненти навколишнього природного середовища. Але саме екологічне правопорушення, маючи різні властивості, визначає специфіку відповідної форми відповідальності. Кожне вчинене правопорушення характеризується не тільки об'єктом, на який воно посягало, а й іншими показниками, які включають суб'єктивну, вольову сторону порушення, а також характер наслідків протиправного діяння. Один і той же об'єкт навколишнього природного середовища може бути предметом різних правопорушень. Це пояснюється змістом цілей, мотивів та іншими вольовими установками суб'єкта правопорушення, якими характеризуються особливості посягання на об'єкт навколишнього природного середовища.

Серед додаткових підстав для існування концепції відповідальності за екологічним правом виділяють такі її ознаки, як самостійний об'єкт

правовідносин відповідальності, засоби покарання, порядок їх реалізації і результат правовідносин відповідальності.

Форма юридичної відповідальності виражається єдністю матеріальних і процесуальних норм. Така єдність обумовлена тим, що матеріальні норми, які визначають санкції за вчинене, можуть втілитися в реальності через норми процесуальні. Лише єдність екологічних матеріальних норм і еколого-процесуальних норм здатна забезпечити реальне існування цієї нової форми юридичної відповідальності.

Особливості спеціальної екологічно-правової відповідальності проявляються і у спеціальних заходах відповідальності. Здебільшого це організаційні заходи впливу на порушників екологічного законодавства. До таких спеціальних заходів екологічно-правової відповідальності можна віднести:

Обмеження права природокористування. Наприклад, згідно зі ст. 27 Земельного кодексу України, право користування земельною ділянкою чи її частиною припиняється у разі використання земельної ділянки способами, що призводять до зниження родючості ґрунтів, їх хімічного і радіоактивного забруднення, погіршення екологічної обстановки.

Обмеження, тимчасова заборона чи припинення діяльності підприємств, установ та організацій у разі порушення ними екологічного законодавства, що є важливим заходом реагування органів контролю на порушення екологічного законодавства, порядок здійснення якого визначено постановою Верховної Ради України від 20 жовтня 1992 р.

Припинення права природокористування у випадках порушення природокористувачем норм, правил і інших вимог. Так, ст. 55 Водного кодексу України передбачено, що право юридичних та фізичних осіб на спеціальне водокористування припиняється у разі порушення умов спеціального водокористування та охорони вод; систематичного невнесення збору в строки, визначені законодавством. Постановою Кабінету Міністрів України від 14 серпня 1996 р. встановлено спеціальний Порядок відшкодування збитків, завданих водокористувачам припиненням права або зміною умов спеціального водокористування.

Позбавлення права природокористування, якщо подальше використання природних ресурсів може завдати шкоди навколишньому природному середовищу. У ст. 45 Водного кодексу України передбачено, що у разі маловоддя, за-

грози виникнення епідемій та епізоотій, а також в інших передбачених законодавством випадках права водокористувачів можуть бути обмежені або змінені умови водокористування з метою забезпечення охорони здоров'я людей та в інших державних інтересах. При цьому пріоритетність надається використанню вод для питних і побутових потреб населення. Права водокористувачів обмежуються також під час аварій або за умов, що можуть призвести чи призвели до забруднення вод, та при здійсненні невідкладних заходів щодо запобігання стихійному лиху, спричиненому шкідливою дією вод, і ліквідації його наслідків.

Невідшкодування затрат, які порушник вклав у природний об'єкт за період самовільного використання. Так, згідно зі ст. 99 Лісового кодексу України, самовільно зайняті земельні ділянки лісового фонду повертаються за їх належністю без відшкодування затрат, понесених за час незаконного користування ними. Приведення земельних ділянок лісового фонду у придатний для ведення лісового господарства стан, включаючи знесення будівель і споруд, провадиться підприємствами, установами, організаціями і громадянами, які самовільно зайняли ці ділянки, або за їх рахунок.

Покладення обов'язку на порушника провести роботи з відновлення порушеного об'єкта за власний кошт.

При заподіянні шкоди природним об'єктам не завжди можна визначити реальні збитки. Тому важливе значення при обчисленні збитків надається напередвизначеним правилам і порядку обчислення розміру заподіяної шкоди, зокрема таксам. На застосуванні такс, зокрема, ґрунтується відшкодування шкоди, завданої знищенням лісу, незаконним полюванням і рибальством, знищенням і пошкодженням дерев та інших зелених насаджень у містах і селищах.

Враховуючи специфіку екологічної шкоди (можливість прояву її наслідків через певні проміжки часу), методика її розрахунку спирається на сам факт вчинення екологічної шкоди, а не на наслідки її прояву.

Норми спеціальної відповідальності за екологічні правопорушення, як бачимо, розпорочені у різних нормативно-правових актах. Спеціальна відповідальність застосовується у випадках, особливо передбачених законом, і з метою припинення порушень правил охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та вимог забезпечення екологічної безпеки.

Висновки. Отже, на основі вищевказаного можна дійти висновку, що існує необхідність виділення екологічно-правової відповідальності як окремого комплексного правового інституту. Це обумовлено тим, що:

- виразною ознакою цього виду юридичної відповідальності є те, що вона застосовується за вчинення екологічного правопорушення;

- юридична відповідальність є однією з форм державного примусу, тому застосовується або державою, або у відповідних випадках органами місцевого самоврядування, або адміністрацією підприємств, організацій;

- юридична відповідальність за екологічні правопорушення покладається, як правило, у певній процесуальній формі: кримінально-правовій, адміністративно-правовій, цивільно-правовій, екологічно-правовій та іншій, встановленій законодавством;

- існуючі форми юридичної відповідальності не здатні забезпечити відшкодування екологічної шкоди, спричиненої правопорушенням природному об'єкту, тобто відновити порушений екологічний правопорядок; ці форми юридичної відповідальності за своєю природою виконують або каральні, попереджувальні функції, або спрямовані на відшкодування шкоди, спричиненої майну у рамках цивільно-правових чи трудових відносин;

- екологічно-правова відповідальність характеризується тим, що володіє спеціальними екологічно-правовими заходами впливу на правопорушників;

- екологічно-правова відповідальність – це врегульований нормами екологічно-процесуального права процес, в ході якого реалізуються матеріальні норми, що ними встановлені заходи державного примусу для осіб, котрі вчинили екологічне правопорушення, та який має на меті відшкодування спричиненої екологічної шкоди.

Література

1. *Духно Н. А.* Экологический правопорядок: понятие, структура, управление, способы защиты / Н. А. Духно. – М.: МГУ ПС, 2000. – 301 с.

2. *Матузов Н. И., Малько А. В.* Теория государства и права: Учебник / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М.: Юристъ, 2004. – 545 с.

3. *Социально-правовые проблемы охраны окружающей среды в современных условиях: Материалы междунар. научно-практ. конфер., г. Уфа, 6-7 октября 2004 г. // Аграрное и земельное право. – 2005. – № 2. – С. 112-119.*

4. *Титова Н. І.* Відповідальність за порушення законодавства про охорону природи / Н. І. Титова. – Л.: Вид-во Львівського ун-ту, 1973. – 314 с.

5. *Слесарева Е. А.* К вопросу об эколого-правовой ответственности / Е. А. Слесарева // Аграрное и земельное право. – 2006. – № 10. – С. 132-142.

6. *Яковлев В. Н.* Экологическое право / Отв. ред. П. С. Никитюк. – Кишинев: Штиинца, 1988. – 398 с.

7. *Юридическая ответственность за экологические правонарушения* / Отв. ред. Бобылев А. И., Духно Н. А. – М.: Юрид. инст-т МИИТа, 2001. – 229 с.

8. *Екологічне право України: Підручник* / За ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. – Х.: Право, 2005. – 374 с.

Ю. В. Корнеев, М. В. Садовский

Юридическая ответственность за экологические правонарушения

В статье рассматриваются основные и особенные признаки юридической ответственности за совершение экологических правонарушений, обосновывается необходимость создания отдельного правового института экологическо-правовой ответственности и выделения его от других видов ответственности.

Ключевые слова: виды юридической ответственности, экологическо-правовая ответственность, экологическое правонарушение.

Y. Korneev, M. Sadowsky

Legal responsibility for the ecological offences

In the article basic and special features of legal responsibility for the commitment of ecological offences, the necessity of creation of separate legal institute of ecologically-legal liability and its distinction from other types of responsibility are examined.

Key words: types of legal responsibility, ecologically-legal responsibility, ecological offence.